

Зміст

<i>Список малюнків</i>	11
<i>Передмова</i>	13
Частина перша	
Просвітництво	
<i>Розділ 1. Вмикай мозок!</i>	23
<i>Розділ 2. ЕНТРО, ЕВО, ІНФО</i>	30
<i>Розділ 3. КОНТРПРОСВІТНИЦТВО</i>	43
Частина друга	
Прогрес	
<i>Розділ 4. ПРОГРЕСОФОБИЯ</i>	53
<i>Розділ 5. ЖИТТЯ</i>	67
<i>Розділ 6. ЗДОРОВ'Я</i>	76
<i>Розділ 7. ХАРЧІ</i>	82
<i>Розділ 8. БАГАТСТВО</i>	93
<i>Розділ 9. НЕРІВНІСТЬ</i>	110
<i>Розділ 10. ДОВКІЛЛЯ</i>	133
<i>Розділ 11. МИР</i>	167
<i>Розділ 12. БЕЗПЕКА</i>	178
<i>Розділ 13. ТЕРОРИЗМ</i>	201
<i>Розділ 14. ДЕМОКРАТИЯ</i>	209
<i>Розділ 15. РІВНОПРАВ'Я</i>	223
<i>Розділ 16. ЗНАННЯ</i>	242
<i>Розділ 17. ЯКІСТЬ ЖИТТЯ</i>	255
<i>Розділ 18. ЩАСТЯ</i>	269

<i>Розділ 19. ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ЗАГРОЗИ</i>	295
<i>Розділ 20. МАЙБУТНЄ ПРОГРЕСУ</i>	326
Частина третя	
Розум, наука і гуманізм	
<i>Розділ 21. РОЗУМ</i>	353
<i>Розділ 22. НАУКА</i>	385
<i>Розділ 23. ГУМАНІЗМ</i>	408
<i>Примітки</i>	450
<i>Бібліографія</i>	512

Список малюнків

Малюнок 4.1. Забарвлення новин	64
Малюнок 5.1. Тривалість життя, 1771–2015 рр.	68
Малюнок 5.2. Дитяча смертність, 1751–2013 рр.	70
Малюнок 5.3. Материнська смертність, 1751–2013 рр.	71
Малюнок 5.4. Середня тривалість життя, Велика Британія, 1701–2013 рр.	72
Малюнок 6.1. Смерть дітей від інфекційних захворювань, 2000–2013 рр.	80
Малюнок 7.1. Калорії, 1700–2013 рр.	84
Малюнок 7.2. Затримка росту в дітей, 1966–2014 рр.	85
Малюнок 7.3. Недоїдання, 1970–2015 рр.	85
Малюнок 7.4. Смерть від голоду, 1860–2016 рр.	86
Малюнок 8.1. Валовий світовий продукт, 1–2015 рр.	95
Малюнок 8.2. ВВП на душу населення, 1600–2015 рр.	99
Малюнок 8.3. Розподіл доходів у світі, 1800, 1975 та 2015 рр.	100
Малюнок 8.4. Крайня бідність (відсоток), 1820–2015 рр.	101
Малюнок 8.5. Крайня бідність (кількість), 1820–2015 рр.	102
Малюнок 9.1. Міжнародна нерівність, 1820–2013 рр.	117
Малюнок 9.2. Глобальна нерівність, 1820–2011 рр.	118
Малюнок 9.3. Нерівність, Велика Британія і США, 1688–2013 рр.	119
Малюнок 9.4. Витрати на соціальну сферу, країни ОЕСР, 1880–2016 рр.	120
Малюнок 9.5. Приріст доходу, 1988–2008 рр.	124
Малюнок 9.6. Бідність, США, 1960–2016 рр.	128
Малюнок 10.1. Населення та зростання його чисельності, 1750–2015 рр., прогнозоване до 2100 р.	137
Малюнок 10.2. Відновлюваність, 1955–2109 рр.	139
Малюнок 10.3. Забруднення довкілля, енергія і зростання, США, 1970–2015 рр.	141
Малюнок 10.4. Знеліснення, 1700–2010 рр.	142
Малюнок 10.5. Витоки нафти, 1970–2016 рр.	143
Малюнок 10.6. Охоронювані території, 1990–2014 рр.	144
Малюнок 10.7. Інтенсивність викидів вуглекислого газу (викидів CO ₂ на долар ВВП), 1820–2014 рр.	154
Малюнок 10.8. Викиди CO ₂ , 1960–2015 рр.	155
Малюнок 11.1. Війни великих держав, 1500–2015 рр.	168
Малюнок 11.2. Загиблі в бою, 1946–2016 рр.	170
Малюнок 11.3. Загиблі внаслідок геноциду, 1956–2016 рр.	172
Малюнок 12.1. Загиблі внаслідок убивств, Західна Європа, США і Мексика, 1300–2015 рр.	181
Малюнок 12.2. Загиблі внаслідок убивств, 1967–2015 рр.	182
Малюнок 12.3. Загиблі в автокатастрофах, США, 1921–2015 рр.	188

Малюнок 12.4. Загиблі пішоходи, США, 1927–2015 рр.	190
Малюнок 12.5. Загиблі в авіакатастрофах, 1970–2015 рр.	191
Малюнок 12.6. Загиблі від падіння, вогню, утоплення й отрути, США, 1903–2014 рр.	193
Малюнок 12.7. Загиблі внаслідок нещасних випадків на виробництві, США, 1913–2015 рр.	197
Малюнок 12.8. Загиблі внаслідок стихійних лих, 1900–2015 рр.	198
Малюнок 12.9. Загиблі від удару блискавки, США, 1900–2015 рр.	199
Малюнок 13.1. Загиблі внаслідок тероризму, 1970–2015 рр.	204
Малюнок 14.1. Демократія проти автократії, 1800–2015 рр.	212
Малюнок 14.2. Права людини, 1949–2014 рр.	218
Малюнок 14.3. Скасування смертної кари, 1863–2016 рр.	219
Малюнок 14.4. Страти, США, 1780–2016 рр.	221
Малюнок 15.1. Расистське, сексистське та гомофобне ставлення, США, 1987–2012 рр.	225
Малюнок 15.2. Расистські, сексистські та гомофобні пошукові запити в інтернеті, США, 2004–2017 рр.	227
Малюнок 15.3. Злочини на ґрунті ненависті, США, 1996–2015 рр.	229
Малюнок 15.4. Зґвалтування й домашнє насильство, США, 1993–2014 рр.	230
Малюнок 15.5. Декриміналізація гомосексуальності, 1791–2016 рр.	232
Малюнок 15.6. Ліберальні цінності різних часів і поколінь, розвинені країни, 1980–2005 рр.	235
Малюнок 15.7. Ліберальні цінності певного часу (екстрапольовані), світові зони культур, 1960–2006 рр.	236
Малюнок 15.8. Віктимізація дітей, США, 1993–2012 рр.	238
Малюнок 15.9. Дитяча праця, 1850–2012 рр.	240
Малюнок 16.1. Письменність, 1475–2010 рр.	245
Малюнок 16.2. Початкова освіта, 1820–2010 рр.	246
Малюнок 16.3. Роки шкільного навчання, 1870–2010 рр.	247
Малюнок 16.4. Письменність жінок, 1750–2014 рр.	248
Малюнок 16.5. Приріст IQ, 1909–2013 рр.	250
Малюнок 16.6. Глобальний добробут, 1820–2015 рр.	254
Малюнок 17.1. Робочий час, Західна Європа і США, 1870–2000 рр.	257
Малюнок 17.2. Вихід на пенсію, США, 1880–2010 рр.	258
Малюнок 17.3. Вигоди, побутова техніка і хатня робота, США, 1900–2015 рр.	260
Малюнок 17.4. Вартість світла, Англія, 1300–2006 рр.	261
Малюнок 17.5. Витрати на товари першої потреби, США, 1929–2016 рр.	262
Малюнок 17.6. Вільний час, США, 1965–2015 рр.	264
Малюнок 17.7. Вартість авіаперельотів, США, 1979–2015 рр.	265
Малюнок 17.8. Міжнародний туризм, 1995–2015 рр.	267
Малюнок 18.1. Задоволеність життям і дохід, 2006 р.	276
Малюнок 18.2. Самотність, учні й студенти США, 1978–2011 рр.	282
Малюнок 18.3. Самогубства, Англія, Швейцарія і США, 1860–2014 рр.	285
Малюнок 18.4. Щастя й захват, США, 1972–2016 рр.	294
Малюнок 19.1. Ядерна зброя, 1945–2015 рр.	322
Малюнок 20.1. Підтримка популістів серед різних поколінь, 2016 р.	345

Передмова

Здавалося б, друга половина другого десятиріччя третього тисячоліття — не надто сприятливий час для того, щоб видавати книжку про історичний прогрес людства та його причини. Поки вона пишеться, мою країну очолюють люди з похмурими поглядами на сьогодення: «Матері з дітьми скінують у пастці злиднів... система освіти така, що наше молоде прекрасне студентство залишається без знань... і злочинність, і банди, і наркотики забрали забагато життів». Ми перебуваємо в стані «відкритої війни», яка «поширюється і дає метастази». Провину за це нічне жахіття можна покласти на «глобальну структуру влади», яка роз'їла «духовно-моральні підвалини, закладені християнством»¹.

На подальших сторінках я покажу, що ця гнітюча оцінка стану світу хибна. І не лише трошки хибна — сильно хибна, відверто хибна, така-хибна-щодалі-вже-нема-куди. Але ця книжка — не про сорок п'ятого президента Сполучених Штатів і його радників. Її задум виник за декілька років до того, як Дональд Трамп оголосив, що йде в президенти. І сподіваюся, що ця книжка на багато років переживе його адміністрацію. По суті, ідеї, що підготували ґрунт для виборів Трампа, широко поділяють як інтелектуали, так і непосвячені з лівим і правим ухилом. Це і песимізм щодо того, куди котиться світ, і цинізм у ставленні до інститутів сучасності, і неспроможність досягнути, що вища мета може полягати в чомусь іншому, окрім релігії. Я представлю інакше розуміння світу. Воно спирається на факти й сформувалося під впливом ідеалів Просвітництва, таких як розум, наука, гуманізм і поступ. Я маю сподівання довести, що ідеали Просвітництва вічні, але ще ніколи вони не були такими актуальними, як нині.

Соціолог Роберт Мертон сформулював концепцію, у якій чільне місце відведено визначним науковим чеснотам: колективізму (Communalism), універсалізму (Universalism), безкорисливості (Disinterestedness) та організованому скептицизму (Organized Skepticism) — CUDOS². Вони й справді дивовиж-

ні — ті численні вчені, які із солідарності діляться своїми інформаційними надбаннями, тому швидко й розгорнуто відповідали на мої запити. І перший серед них — Макс Роузер, власник веб-сайту «Наш світ у даних» (Our World in Data), що розширює горизонти пізнання. Максові щедрість та інсайти були незамінними для багатьох обговорень у другій частині цієї книжки, присвяченій прогресу. Також я вдячний Маріану Т'юпі з HumanProgress та Улі й Гансу Рослінгам із Garminder — двох безцінних ресурсів, які допомогли зрозуміти, у якому стані зараз перебуває людство. Ганс був натхненником. Його смерть 2017 року стала трагедією для всіх, хто відданий ідеалам розуму, науки, гуманізму й прогресу.

Також хочу висловити вдячність іншим фахівцям з обробки даних, яким я надокучав, та установам, що збирають і опрацьовують їхні дані: Карлін Боумен, Деніелу Коксу (PRPI), Тамар Епнер (Social Progress Index), Крістоферу Феріссу, Челсі Фоллетт (HumanProgress), Ендрю Гелману, Яіру Гітці, Ейпріл Інґрем (Science Heroes), Джилл Яноча (Bureau of Labor Statistics), Гейл Келч (US Fire Administration/FEMA), Елейні Колош (National Safety Council), Калеву Літару (Global Database of Events, Language, and Tone), Монті Маршаллу (Polity Project), Брюсу Меєру, Бранко Мілановічу (World Bank), Роберту Марґа (Homicide Monitor), Піппі Норріс (World Values Surveys), Томасу Ольшанські (US Fire Administration/FEMA), Емі Пірс (Science Heroes), Марку Перрі, Терезі Петтерссон (Uppsala Conflict Data Program), Леандро Прадосу де ла Ескосура, Стівену Рейдлету, Ауке Ріджпмі (OECD Clío Infra), Ханні Річі (Our World in Data), Сету Стівенсу-Давідовічу (Google Trends), Джеймсу Саллівану, Сему Таубу (Uppsala Conflict Data Program), Кайлі Томас, Дженніфер Трумен (Bureau of Justice Statistics), Джин Твендж, Басу ван Лювену (OECD Clío Infra), Карлосу Вілалті, Крістіану Вельцелю (World Values Survey), Джастіну Вулферзу та Біллі Вудворду (Science Heroes).

Девід Дойч, Ребекка Ньюбергер Голдштейн, Кевін Келлі, Джон Мюллер, Розлін Пінкер, Макс Роузер і Брюс Шнайер прочитали чернетку рукопису й дали безцінні поради. Корисними для мене також були коментарі експертів, які читали окремі розділи чи уривки. Серед них — Скотт Ааронсон, Леда Космідес, Джеремі Інґленд, Пол Евальд, Джошуа Голдштейн, Ей. Сі. Грейлінг, Джошуа Грін, Сезар Ідальґо, Джоді Джексон, Лоренс Краусс, Бранко Мілановіч, Роберт Маґґа, Джейсон Неміров, Метью Нок, Тед Нордгауз, Ентоні Паґден, Роберт Пінкер, Сюзен Пінкер, Стівен Рейдлет, Пітер Скоблиц, Мартін Селіґман, Майкл Шелленбергер і Крістіан Вельцель.

Інші друзі й колеги відповідали на запитання чи давали вагомі рекомендації. Це Шарлін Адамс, Розалінд Арден, Ендрю Бамфорд, Ніколас Баумард, Браян Баутвелл, Стюарт Бренд, Девід Бірн, Річард Докінз, Деніел Деннетт, Грегґ Істербрук, Емілі-Роуз Істоп, Нільс Петтер Гледітч, Дженніфер Джекет, Баррі Латцер, Марк Лілла, Карен Лонг, Ендрю Мек, Майкл Маккалоу, Гайнер Ріндерманн, Джим Россі, Скотт Саган, Саллі Сейтел і Майкл Шермер. Особлива по-

Вмикай мозок!

Що таке Просвітництво? В однойменному есеї 1784 року Іммануїл Кант відповів так: це «вихід людства зі стану незрілості, у якому воно перебуває з власної вини», відмова від «лінивого й малодушного» схилання перед «догмами й формулами» релігійних та політичних авторитетів¹. Девіз Просвітництва, стверджував Кант, — «Наважся розуміти!», а його фундаментальна вимога — свобода думки й слова. «Жодна епоха не може ухвалити угоду, за якою в наступні епохи стане неможливим розширювати осягнення, пізнання та позбавитися помилок. Це було б злочином проти людської природи, початкове призначення якої полягає якраз у такому поступі»².

Ту саму ідею, тільки у форматі XXI століття, знаходимо у праці Девіда Дойча «Початок нескінченності» (The Beginning of Infinity), у якій фізик виступає на захист Просвітництва. Дойч стверджує: якщо ми наважимося застосувати розум, то поступ можливий у всіх сферах: науковій, політичній та моральній.

Оптимізм (у тому розумінні, яке я обстоюю) — це теорія, згідно з якою всі невдачі (усі лиха) пов'язані з нестачею знання. [...] Проблеми неминучі тому, що наші знання завжди будуть далекими від повноти. Деякі проблеми складні, проте було б помилкою плутати поняття «складна проблема» і «практично нерозв'язна». Проблеми є вирішуваними, і кожне окреме лихо — це проблема, яку можна розв'язати. Оптимістична цивілізація — відкрита, вона не боїться інновацій і спирається на традиції критики. Її інститути постійно вдосконалюються, а найважливіше знання, яке вони втілюють, — знання про те, як виявляти й усувати помилки³.

То що ж таке Просвітництво?⁴ Офіційної відповіді не існує, оскільки епоха, яку назвали на честь Кантового есею, ніколи не мала офіційної церемонії відкриття й закриття (як в Олімпійських іграх), а її доктрину ніхто не викладав як клятву чи кредо. За традицією, добою Просвітництва називають останні дві третини XVIII століття, хоча постала вона з наукової революції та доби Ро-

зуму XVII століття й плавно перетекла в пору розквіту класичного лібералізму першої половини XIX століття. Мислителі Просвітництва, відчуючи, що вкорінені ідеї хитаються під натиском науки та дослідництва, пам'ятаючи нещодавні кровопролитні війни за релігію та надихаючись легкістю руху ідей і людей, почали шукати нове розуміння стану людства. Та епоха була рогом достатку, з якого фонтанували ідеї. І хай деякі з них були суперечливими, але об'єднують їх чотири теми: розум, наука, гуманізм і прогрес.

Найперше — це розум. Він необоротний. Щойно ви починаєте обговорювати мету життя (чи будь-які інші питання), поки наполягаєте на тому, що ваші відповіді, хай там якими вони будуть, резонні, виправдані чи істинні, а тому інші люди теж мають їм довіряти, ви берете на себе зобов'язання послуговуватися розумом і об'єктивними стандартами як мірилом для своїх переконань⁵. Якщо й було в мислителів Просвітництва щось спільне, то це вимога енергійно застосовувати стандарт розуму для того, щоб пізнати наш світ, і не повертатися до генераторів облуди: віри, догми, авторитету, харизми, містицизму, ворожби, видінь, інтуїції чи герменевтичного підходу до вивчення священних текстів.

Саме розумом керувалася більшість мислителів Просвітництва, зрікаючись віри в антропоморфного Бога, який переймається справами людей⁶. Раціональне мислення допомогло встановити, що перекази про дива були сумнівними; що автори священних книг усе-таки були людьми; що природні події не зважають на добробут людей і що в різних культурах люди вірять у взаємовиключні божества, кожне з яких цілком може бути витвором уяви. (Як писав Монтеск'є, «якби в трикутник був свій бог, вони зробили б його трикутним»).

Та, попри це, не всі філософи Просвітництва були атеїстами. Траплялися серед них деїсти (на противагу до теїстів): за їхніми уявленнями, Бог урухомив усесвіт і відступив назад, щоб дозволити йому розвиватися за законами природи. Інші були пантеїстами і слово «Бог» уживали як синонім для законів природи. Проте мало хто звертався до Бога зі Святого Письма, який дав закон, явив дива і породив Сина.

Багато сучасних авторів плутають культ рацію в Просвітництві з неправдоподібним твердженням про те, що люди — носії досконалої раціональності. Це дуже далеко від історичної правди. Такі філософи, як Іммануїл Кант, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Девід Юм і Адам Сміт^{*}, були допитливими психологами, тож чудово знали про наші ірраціональні пристрасті й «тарганів». Вони наполягали: лише кидаючи виклик усезагальним джерелам дурощів, ми можемо сподіватися їх усунути. Свідомо користуватися розумом необхідно якраз тому, що наші звички в плані мислення не надто розумні.

* На українському ринку є книжка Адама Сміта «Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй» («Наш формат», 2018). — Прим. ред.

Ентро, ево, інфо

Перший наріжний камінь у розумінні умов існування людства— поняття ентропії, або ж безладу. Походить воно з фізики XIX століття, а сучасне визначення з'явилося завдяки науковцю Людвігу Больцману¹. Згідно з другим законом термодинаміки, в ізольованій системі (такій, що не обмінюється енергією із середовищем) ентропія ніколи не зменшується. (Перший закон — збереження енергії; третій — абсолютний нуль температури недосяжний). Ізольовані системи неминуче стають менш структурованими, менш організованими, менш здатними досягати цікавих і корисних результатів, поки не поринуть у рівновагу сірої, теплуватої, гомогенної монотонності й залишаться там.

В оригінальному формулюванні другого закону йшлося про процес, у якому корисна енергія у формі різниці температур між двома тілами неминуче розсіюється, коли тепло перетікає від теплішого до холоднішого тіла. (Як пояснював комедійний дует Flanders&Swann, «не передати тепло до гарячішого від холодного; ти можеш спробувати, але з цього не вийде ніц годного»). Чашка кави охолоне, якщо тільки не поставити її на підігрівач, увімкнутий у розетку. Коли вичерпається вугілля, що живить парову машину, охолоджена пара з одного боку поршня більше не зможе зрушувати його з місця, бо розігріта пара й повітря з іншого боку тиснуть так само сильно.

Щойно було визнано, що тепло — не просто невидима рідина, а енергія в рухомих молекулах і що різниця температур між двома тілами складається з різниці середніх швидкостей руху цих молекул, постала більш загальна, статистична версія поняття ентропії та другого закону термодинаміки. Тепер порядок можна було охарактеризувати як набір усіх мікроскопічно виразних станів системи (в оригінальному прикладі — з урахуванням тепла, можливих швидкостей та розташування всіх молекул у двох тілах). З усіх цих станів ті, що їх ми вважаємо корисними в глобальній перспективі (наприклад, коли одне тіло гарячіше за інше, читай: середня швидкість руху молекул в одному тілі вища за середню швидкість руху в іншому), складають крихітну част-

ку можливостей. Тоді як усі безладні й некорисні стани (без різниці температур, коли середня швидкість руху молекул у двох тілах однакова) становлять більшість. З цього випливає, що будь-яке збурення в системі (хай то випадковий струс її частин чи удар ззовні), згідно із законами теорії ймовірності, підштовхне цю систему до безладу чи некорисності. Не тому, що природа прагне безладу, а тому, що є значно більше способів підтримувати його, аніж зберігати порядок. Якщо ви залишите замок із піску на березі, то завтра його вже не буде. Вітер, хвилі, чайки та дітлахи розкидатимуть піщинки і радше створять одну з безлічі конфігурацій, що мало схожі на замок, ніж одну з вельми нечисленних до нього подібних. Статистичну версію другого закону термодинаміки, яка стосується не конкретно вирівнювання різниці температур, а руйнування порядку, я часто називатиму на сторінках цієї книжки законом ентропії.

Який стосунок ентропія має до справ людини? Життя і щастя залежать від нескінченно малої смужки впорядкованого розташування матерії посеред астрономічної кількості можливостей. Наші тіла — неймовірні зібрання молекул, і цей порядок вони підтримують за допомогою інших неймовірностей: тих небагатьох речовин, що підживлюють нас; нечисленних матеріалів у обмежених формах, які можуть слугувати нам одягом, прихистком і переміщувати різні речі так, як нам заманеться. Значно більше утворень матерії, наявної на Землі, не мають для нас практичної користі, тож коли все змінюється без участі агента-людини, яка цими змінами керувала б, то найпевніше, усе зміниться на гірше. Закон ентропії зафіксовано в повсякденних висловлюваннях на зразок «усе пішло шкереберть», «час не дримає», «отака фігня, малята», «коли щось може піти не так, це обов'язково піде не так» і (від техаського парламентаря Сема Рейберна) «розвалити сарай будь-яка скотиняка може, а щоб збудувати його, потрібен тесля».

Учені визнають, що другий закон термодинаміки пропонує дещо значно більше за пояснення повсякденних негараздів. Це — основа нашого розуміння Всесвіту та місця в ньому. У 1928 році фізик Артур Еддінгтон писав:

Закон про те, що ентропія постійно наростає... на мою думку, має першість серед законів Природи. Якщо ж хтось укаже вам на те, що ваша виплекана теорія Всесвіту розходиться з рівняннями Максвелла — що ж, тим гірше для рівнянь Максвелла. Коли з'ясується, що вона суперечить даним спостережень — ну, ці експериментатори іноді можуть і напартачити. Але якщо ваша теорія виявиться несумісною з другим законом термодинаміки, я мушу вас жорстоко розчарувати: надії нема; усе, що їй залишається, — украй смиренно розвалитися².

У своїх знаменитих «лекціях Ріда» 1959 року, опублікованих під назвою «Дві культури та наукова революція» (The Two Cultures and the Scientific

Контрпросвітництво

Хто може виступати проти розуму, науки, гуманізму та прогресу? Ці слова здаються солодкими, як мед, а ідеї, що за ними стоять, не викликають жодних заперечень. Вони визначають місії всіх інституцій сучасності — шкіл, лікарень, добротинних фондів, інформаційних агенцій, демократичних урядів, міжнародних організацій. Невже ці ідеї справді потребують захисту?

Ще й як потребують. Із 1960-х довіра до інституцій сучасності знизилася, а друге десятиліття XXI століття відзначилося зростанням популістських рухів, які безсоромно зрікаються ідеалів Просвітництва¹. Вони радше племінні, ніж космополітичні, авторитарні, а не демократичні, зневажливо ставляться до експертів, а не поважають знання, і ностальгують за ідилічним минулим замість із надією дивитися в краще майбутнє. Але ці реакції аж ніяк не обмежуються політичним популізмом XXI століття (цей рух ми розглянемо в розділах 20–23). Зневага до розуму, науки, гуманізму та прогресу походить зовсім не від широких мас чи від гніву невігласів — у неї давній родовід, що сягає корінням елітної інтелектуально-мистецької культури.

Справді, поширена критика проекту «Просвітництво» (мовляв, це західний винахід, не пристосований до потреб світу в усій його розмаїтості) двічі помилкова. По-перше, усі ідеї звідкись походять, і місце їхнього народження не має нічого спільного з їхніми перевагами. Своє чітке, артикульоване вираження та найбільш впливову форму ідеї Просвітництва отримали здебільшого в Європі та Америці XVIII століття. Проте їхнє коріння сягає розуму й людської природи, тож ними може цікавитися будь-яка людина, що мислить. Саме тому ідеали Просвітництва багато разів у історії було сформульовано в незахідних цивілізаціях².

Однак на твердження про те, що Просвітництво — провідний ідеал Заходу, я скажу тільки: «Якби ж то!». Після Просвітництва відразу настало контрпросвітництво, і відтоді Захід був розділений³. Не встигли люди вийти на світло, як їм швиденько повідомили, що темрява — це, зрештою, не так уже й пога-

но; їм слід облишити свої відважні спроби так багато досягнути розумом. Догми й формули заслуговують на другий шанс, і призначення людської природи — не прогрес, а занепад.

З особливим завзяттям на ідеали Просвітництва накинувся романтизм. Руссо, Йоганн Гердер, Фрідріх Шеллінг та інші не погоджувалися з тим, що розум варто відділяти від почуттів; що індивідів слід розглядати окремо від їхньої культури; що люди повинні називати причини своїх дій; що цінності мають властивість долати обмеження часу та простору; що мир і процвітання — це бажана мета. Для прихильників романтизму людина — це частка органічного цілого: культури, раси, релігії, духу чи історичної сили, — тож люди мають скеровувати свої творчі зусилля в трансцендентну єдність, до якої належать. Героїчна боротьба, а не розв'язання проблем, проголошується найвищим благом, а насильство притаманне природі, і його не можна стримувати, щоб водночас не позбавити життя вітальності. «Є лише три створіння, варті поваги, — писав Шарль Бодлер. — Священик, воїн, поет. Знати, вбивати і творити».

Це здається безумством, але у XXI столітті напрочуд широкий ряд елітних культурно-інтелектуальних рухів і далі послуговується ідеалами контрпросвітництва. Уявлення про те, що ми маємо використовувати колективний розум, щоб розширювати межі процвітання і зменшувати страждання, вважається несмаком, наївним, нікчемним, старомодним. Дозвольте представити декілька популярних альтернатив розуму, науці, гуманізму та прогресу. Вони періодично виникатимуть в інших розділах, а в третій частині книги я влаштую їм відкриту конфронтацію.

Найочевидніша альтернатива — це релігійні вірування. Приймати щось на віру означає вірити без розумних причин, тож за визначенням віра в існування надприродних сутностей суперечить розуму. Також релігії зазвичай конфліктують із гуманізмом, коли підносять якесь моральне благо вище добробуту людей, як-от прийняття божественного спасителя, затвердження сакрального нарративу, нав'язування ритуалів і табу, навернення інших у свою віру, щоб вони чинили так само, а також покарання та демонізація інакшумців. Релігії також заперечують гуманізм, цінуючи *душу* вище, ніж *життя*, а це насправді не так життєствердно, як здається на перший погляд. Віра в загробне життя містить приховані натяки: здоров'я і щастя — це не надто важливо, бо земне перебування — лише нескінченно дрібна частка існування особи; примушувати людей прийняти спасіння означає робити їм велику послугу; мучеництво — найкраще з усього, що може з вами статися. Що ж до несумісності з наукою, то з релігійних вірувань творяться легенди, які впливають на поточні події: від Галілея та «мавпячих процесів» до вивчення стовбурих клітин і змін клімату.

Друга ідея контрпросвітництва полягає в тому, що люди — це витратні клітини якогось надорганізму: клану, племені, етнічної групи, релігії, раси, класу

Прогресофобія

Інтелектуали ненавидять прогрес. А *найдужче* його ненавидять інтелектуали, що звать себе «прогресивними». І зауважте: не те щоб вони не любили його *плодів*. Більшість медійних гуру аналітики, критиків та їхніх ортодоксальних читачів охочіше користується комп'ютерами, ніж пером і чорнильницею, а також воліє, щоб операції їм робили під анестезією, а не без неї. Проте балакучий клас дратує сама *ідея* прогресу — просвітницька віра в те, що через розуміння світу ми можемо поліпшити умови людського існування.

Щоб висловлювати своє презирство, такі люди створили цілий лексикон таврування. Якщо ви гадаєте, що знання допомагає розв'язувати проблеми, то у вас «сліпа віра» та «квазірелігійні вірування» в «немодний забобон» і «фальшиву обіцянку» «міфу» про «рух уперед» «неминучого прогресу». Ви — «черлідер» «вульгарного американського всеможливізму» з «бравурним» духом «ідеології зали засідань ради директорів», «Кремнієвої долини» та «Торгової палати». Ви сповідуєте «історію вігів», ви «наївний оптиміст», «Полліанна» і, авжеж, «Панглосс», сучасна версія філософа з Вольтерового «Кандида», який стверджує, що «все на краще в цьому найкращому зі світів».

Однак професора Панглосса ми сьогодні назвали б песимістом. Сучасний оптиміст вірить у те, що світ може бути *значно, значно* кращим, ніж є сьогодні. Об'єктом сатири Вольтера була не просвітницька надія на прогрес, а її протилежність — релігійна раціоналізація страждання під назвою «теодіцея», згідно з якою Бог не мав іншого вибору, крім як дозволити епідемії та масову різню, тому що світ без них метафізично неможливий.

Та облишмо епітети. Ідея про те, що сьогодні світ кращий, ніж був раніше, і може стати ще кращим, давно вийшла з моди серед інтелігенції. У праці «Ідея занепаду в західній історії» (The Idea of Decline in Western History) Артур Герман показує, що пророки кінця світу — «зірки» навчальних програм гуманітарних факультетів. Зокрема це Фрідріх Ніцше, Артур Шопенгауер, Мартін Гайдеггер, Теодор Адорно, Вальтер Беньямін, Герберт Маркузе, Жан-Поль Сартр, Франц Фанон, Мішель Фуко, Едвард Саїд, Корнел Вест і багатоголосся

еко-песимістів¹. Розглядаючи інтелектуальний ландшафт кінця ХХ століття, Герман нарікає на «грандіозний відхід» «осяйних поборників» просвітницького гуманізму, тих, хто вірив: «якщо люди генерують конфлікти й проблеми в суспільстві, то вони ж можуть їх і залагоджувати». У праці «Історія ідеї прогресу» (History of the Idea of Progress) соціолог Роберт Нісбет погоджується: «Скептицизм щодо західного прогресу, що раніше обмежувався жменькою інтелектуалів у дев'ятнадцятому столітті, в останній чверті цього століття розрісся і поширився не лише на більшість інтелектуалів, а на багато мільйонів інших людей на Заході»².

Так, не лише ті, хто мудрагельствує за гроші, вважають, що світ котиться під три чорти. Звичайні люди, коли вмикають режим міркування, теж так думають. Психологи вже давно визначили, що люди схильні бачити своє життя в рожевих тонах. Їм здається, що порівняно з пересічними людьми, у них більше шансів не стати жертвою розлучення, звільнення, нещасного випадку, хвороби чи злочину. Та коли під запитанням опиняється не *життя* людей, а їхнє *суспільство*, Полліанна перетворюється на віслючка Іа.

Дослідники громадської думки називають це дефіцитом оптимізму³. Понад два десятиліття, у хороші й погані періоди, коли інтерв'юери запитували європейців, чи покращиться їхня *власна* економічна ситуація в наступному році, більшість відповідала ствердно. Та коли їх запитували про економічну ситуацію в *країні*, ще більше опитаних відповіли, що вона погіршиться⁴. Більшість британців переконана, що імміграція, підліткова вагітність, сміття, безробіття, злочинність, вандалізм і наркотики — це проблеми Великої Британії загалом. Однак мало хто з них вважає, що ці проблеми існують у їхній місцевості⁵. У більшості країн також вважають, що екологія в країні загалом гірша, ніж в окремо взятому ареалі проживання громади, а екологія у світі ще гірша, ніж у конкретній країні⁶. Майже щороку з 1992-го по 2015-й, у період різкого падіння кількості насильницьких злочинів, більшість американців відповідала інтерв'юерам, що злочинність зростає⁷. Наприкінці 2015 року основна маса опитаних в одинадцяти розвинених країнах відповідала, що «жити у світі стає дедалі гірше», а за останні сорок років стійка більшість американців казала, що країна «прямує не в той бік»⁸.

Чи мають ці люди рацію? Чи слушний цей песимізм? Чи може стан світу, як смуги на стовпчику біля циркульні, опускатися дедалі нижче? Легко зрозуміти, чому люди так вважають: щоденні новини рясніють сюжетами про війни, тероризм, злочинність, забруднення довкілля, майнову нерівність, уживання наркотиків і пригноблення. І йдеться тут не лише про головні новини дня; такими розповідями сповнені також авторські колонки та розгорнуті статті. Обкладинки журналів попереджають нас про наближення анархії, пошестей, епідемій, колапсів і стількох «криз» (у сільському господарстві, охороні здоров'я, пенсійному та соціальному забезпеченні, енергетиці), що копірайтери мусять роздмухувати бульбашку терміна до тавтології «серйозна криза».